

Bureaucratics Revisited

Ter herinnering aan mijn vriend Will Tinnemans (1959-2014) met wie ik bijna alle reizen voor *Bureaucratics* maakte en die daar het hilarische – en soms ontroerende – Nederlandstalige boek *Alledaagse macht* over schreef

Bureaucratics is het product van een samenspel van het oog van een kunstenaar met het hart van een anarchist en de geest van een historicus.

Rondleiding in Bihar

Een Amerikaanse antropoloog loodste ons via de achterdeur het verloederde en vervuilde Old Secretariat binnen, het uit de Britse tijd stammende hoofdkwartier van de ambtenarij in de Indiase deelstaat Bihar; met in de hoeken van de gangen bossen elektriciteitskabels en hopen verharde rochels pruimtabak. We kwamen uit in het kantoor van de hoogste beampte. Toen hij ons toestemming verleende om te fotograferen merkte deze *Chief Secretary* op tegen zijn assistent: “What harm can these people do to the image of Bihar?” Wie veroordeeld lijkt tot het documenteren van bureaucratie, wordt al snel beschouwd als een loser en is dus onschadelijk. Als ik werkelijk iets voorstelde, fotografeerde ik natuurlijk oorlogen of filmsterren.

Bureaucratics vindt zijn oorsprong in de meest onmogelijke opdracht die ik ooit heb aangenomen. Een bevriende hoofdredacteur vroeg me om foto's te maken bij een verhaal over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking in Mozambique, in het bijzonder de decentralisatie van 's lands administratie. Na lang en vertwijfeld piekeren besloot ik de te decentraliseren staatsdienaren te portretteren in hun kantoren. Dit luidde het begin in van “an absurd odyssey that would take him (mij dus) through thousands of government offices.”¹

Na deze eerste portretserie, gefotografeerd in zwartwit en getiteld “Het bureau”, sloot mijn vriend Will Tinnemans zich bij mij aan. Hij was een bevlogen schrijver over sociale en politieke thema's, die net als ik zwoer bij grondig vooronderzoek. Met zijn observatievermogen en gevoel voor humor was hij een uitstekende metgezel op de *Bureaucratics*-reizen. Will schreef destijds: “Ons idee is geworteld in alledaagse ergernissen over en ervaringen met bureaucratische processen. Maar ook in een fascinatie voor de onverstoorbaarheid waarmee tientallen miljoenen ambtenaren wereldwijd de staatsmachinerieën draaiende houden.”²

Het onderwerp, ogenschijnlijk weinig spectaculair, sloot goed aan bij mijn eigen interesses. Tijdens mijn studie sociaaleconomische geschiedenis lag er een sterk accent op onderhuidse, structurele aspecten van de maatschappij. En mijn anarchistische sympathieën leidden tot een stevige opvatting over de staat en haar systemen, die ik graag met scepsis en ironie te lijf ging; mijn spot richtte zich overigens niet direct op de

¹ Rollo Romig, “On and Off the Walls: Bureaucratics,” *The New Yorker*, 1 juni 2010.

² Will Tinnemans, *Alledaagse macht* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008), 8.

beambten zelf, die ermee instemden om zich in hun werkomgeving te laten fotograferen.

Beambten in beeld

Bureaucratics is een vergelijkende fotografische studie van de cultuur en de symbolen van de bureaucratie in acht landen (of negen, als we Mozambique meetellen) op vijf continenten. In totaal hebben Will en ik duizenden ambtenaren ontmoet, van wie we er zo'n 250 hebben gefotografeerd en geïnterviewd.

Het project ging dus over de ambtenarij. Voor ons betekende dat: niet-gekozen maar aangestelde functionarissen van de uitvoerende macht, die wetten en andere beleidsmaatregelen van de overheid moesten uitvoeren – onder wie ook politiebeambten. In *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922) beschrijft Max Weber het ambtelijke apparaat als een gerationaliseerd systeem van bestuur, gekenmerkt door hiërarchie, formele regels en onpersoonlijkheid. Hij stelt dat het ambtenarenapparaat burgers zonder aanzien des persoons zou moeten behandelen, om eerlijkheid en gelijkheid te waarborgen. Maar hij merkt op dat diezelfde onpersoonlijkheid burgers confronteert met objectieve criteria, protocollen en procedures, wat kan leiden tot rigiditeit, ontmenselijking en vervreemding. Deze bureaucratische rationalisering leidt makkelijk tot het voorbijgaan aan individuele noden. En zo schreef Will Tinnemans: "Zulke ambtelijke instrumenten zorgen in veel landen dagelijks voor grote hoeveelheden adrenaline bij de cliëntèle."³

De ambtelijke kantoren zijn etalages van de staatsmacht, plekken waar de overheid zich presenteert aan haar burgers, met symbolen en paraferalia die de autoriteit en legitimiteit van de staat en het politieke systeem uitdrukken; met attributen als dossiers, bureaus waarachter de functionarissen vastgenageld lijken, certificaten en afbeeldingen die de relatie met de staat benadrukken. Maar tegelijk zijn het ook een soort individuele of groepshuiskamers van degenen die een fors deel van hun tijd in die ruimtes doorbrengen, al dan niet werkend, met eigen decoraties waarmee zij zichzelf tonen.

De keuze van landen

De te fotograferen landen selecteerden we op basis van politieke, historische en culturele overwegingen. Elk gekozen land moest naar een groter idee verwijzen. Binnen elk van de landen richtten we ons meestal op één of twee regio's, departementen of hoe de bestuurlijke eenheden ook heten, bij voorkeur buiten de hoofdstad – en liefst in een gebied waar niets spectaculairs speelde. Dicht bij het machtscentrum zijn de zaken gewoonlijk wat meer op orde, omdat dáár de bestuurlijke controledrang het grootst is. Zo kwamen we tot de volgende keuze van landen.⁴

*India, 2003, deelstaat Bihar. Het land telt 1,1 miljard inwoners en is de grootste democratie ter wereld. In Bihar, met als hoofdstad Patna, wonen 80 miljoen mensen. Afgezien van wat landbouw stelt de economie er bar weinig voor.

³ Ibid.

⁴ De tentoonstellingsteksten en cijfers zijn van Will en mij en stammen uit de aangegeven jaren.

Ambtelijke functies zijn daarom gewild. Ze staan voor baanzekerheid en bieden “mogelijkheden voor extra inkomsten”. Qua organisatie en faciliteiten wekt de ambtenarij in Bihar de indruk te zijn blijven stilstaan na het vertrek van de Britten, in 1947.

- * Rusland, 2004, Siberië, provincie Tomsk (krap 1,5 miljoen inwoners). De voormalige supermacht, met nog geen eeuw geleden miljoenen slachtoffers van de bureaucratie, zit middenin een overgang van een staatsgeleide planeconomie naar een maffioos graaikapitalisme. Na een korte tussenfase wordt het opnieuw autoritair geleid. Het Federaal District Siberië beslaat 30% van Rusland, het grootste land ter werel: 20 van de 145 miljoen Russen wonen er. Siberië heeft genoeg fossiele brandstoffen om de hele aarde op te warmen en om de winterse buitenlucht van 30 graden onder nul te verslaan; dus stoken ambtenaren hun kantoren op als ovens.
- * Bolivia 2005, departement Potosí. Bolivia is, ondanks zijn bodemschatten, het armste land van Zuid-Amerika. Indianen vormen er een meerderheid van de bevolking van 8 à 9 miljoen. De afstammelingen van de Spaanse overheersers zijn met 15% in de minderheid, maar domineren economie en bestuur. De indianen eisen hun plaats op, ook in het landsbestuur, al is dat nog niet zo zichtbaar in Potosí (700.000 inwoners), het zuidelijke departement waar de Spanjaarden scheepsladingen ooit zilver vandaan sleepten.
- * Liberia 2006, provincies Margibi, Montserrado, Grand Gedeh en River Gee. De circa 3 miljoen inwoners van Liberia zijn zwaar aangeslagen door de twee burgeroorlogen die het land tussen 1989 en 2003 teisterden. Overheidskantoren zijn geplunderd en verwoest, van reguliere belastinginning was geen sprake en ambtenaren zaten werkloos thuis. Het openbaar bestuur functioneert nog steeds amper, en zelfs in de hoofdstad zitten de diensten regelmatig zonder stroom. De bevolking ontleent enige hoop aan de hulp van de VN bij het opleiden van een politiekorps en de benoeming van president Ellen Johnson-Sirleaf, begin 2006.
- * Frankrijk 2006/2007, regio's Auvergne en Picardië. Vrijwel nergens in Europa is de baangarantie groter en zijn de secundaire arbeidsvoorwaarden beter dan voor het kwart van de beroepsbevolking dat in dienst is van de Franse Republiek. De 58 miljoen Fransen wonen in circa 35.000 *communes*. Een kwart van die gemeenten heeft minder dan 200 inwoners, een tiende minder dan 100. Er zijn zelfs zes “heldendorpen”, alle vlakbij Verdun, met nul inwoners – in de bureaucratische statistieken keurig uitgesplitst in nul mannen, nul vrouwen, nul ouder dan 15, nul jonger, enzovoort: een erfenis uit de Eerste Wereldoorlog, toen deze gemeenten volledig verwoest werden en de onontpofte munitie in de bodem herbouw onmogelijk maakte.
- * Jemen 2006, gouvernementen Al-Mahwit, Amran, Ibb en Sana'a. Jemen is een islamitisch land waar godsdienst en staat niet gescheiden zijn. De meeste ambtenaren, zeker de meeste mannelijke, zijn eigenlijk alleen ten kantore tussen pakweg 10 uur 's ochtends en rond het middaguur, als ze dwangmatig naar “de moskee”, lees de qat-markt moeten. Anders dan de mannelijke beambten blijven

de doorgaans zwaar gesluierde vrouwen wel vaak op hun post, ook in de middag.

*Verenigde Staten 2007, Texas. The Government is niet bepaald populair bij de meeste Amerikanen en dat geldt zeker voor de 23 miljoen inwoners van de zuidelijke Free State of Texas. Gezagshandhaving is de enige overheidstaak die ze kritiekloos verdragen: State Troopers, Texas Rangers, city police, sherif en de rechterlijke macht. Verder lossen ze hun zaakjes liever zelf op. Een slank overheidsapparaat is het gevolg.

*China 2007, provincie Shandong. Van de 1,3 miljard Chinezen wonen er zo'n 85 miljoen in de provincie Shandong. Het bevolkingsrijkste land ter wereld heeft de teugels in de economie wat laten vieren, maar op overheidsniveau is staatscentralisme nog volop aan de orde. In vrijheid rondkijken is er in de communistische bureaucratie niet bij. Niets wordt aan het toeval overgelaten. Ambtenaren lijken er vooral op gericht om ons, buitenlanders, een positief beeld van China voor te schotelen.

- Eerder, in 2002, had ik dus al gefotografeerd op Mozambikaanse overheidsburelen. Dat land verkeerde in een fase van wederopbouw na een verwoestende burgeroorlog die duurde van 1977 tot 1992. Het was straatarm en sterk afhankelijk van ontwikkelingshulp, en ontwikkelde zich van een Marxistisch-Leninistische eenpartijstaat in democratische richting. Er waren optimistisch stemmende aanzetten om het in oorlogstijd verwoeste, corrupte, hiërarchische en centralistische bestuursstelsel te decentraliseren. Dat moest het lokale bestuur verbeteren en meer autonomie geven aan lokale overheden om regionale kwesties aan te pakken en de deelname van lokale bevolkingen te stimuleren.

Soebatten om permissie

Een kwestie van titanische proporties was het loskrijgen van de broodnodige toestemmingen; In Mozambique had de opdrachtgever, de redactie van het Nederlandse tijdschrift *IS*, die geregeld. Maar hoe zouden we dat in andere landen moeten aanpakken? Het heeft ons honderden telefoontjes en duizenden mailtjes gekost, en minstens zo veel tijd als het fotograferen (en schrijven) zelf.

We begrepen al snel dat we steeds een ijzersterke, alles dekkende toestemming moesten hebben, liefst op papier. Daarmee konden we vervolgens profiteren van het hiërarchische karakter van het bureaucratische stelsel, lokale bazen en baasjes overrulen en voorkomen dat we telkens moesten soebatten om uiteindelijk afgescheept te worden met enkele in opdracht van de directeur keurig aangeveegde modelkantoren.

Alleen, wie kon zo'n overkoepelende toestemming afgeven? Als we eenmaal de man – altijd een man – met de juiste autoriteit hadden gevonden, legden we eerlijk en precies uit wat we wilden – maar wel zonder het besmette begrip 'bureaucratie' in de mond te nemen. We poogden om de toestemming al voor vertrek min of meer geregeld te hebben, maar dat bleek ter plekke niet steeds gelukt te zijn: "In de overweldigend

mooie Jemenitische hoofdstad Sana'a zitten we vier ochtenden achter elkaar vastgeplakt aan skaileren kussens in het kantoor van de pr-manager op het ministerie van Informatie. De viceminister weigert om duistere redenen zijn handtekening te zetten onder onze reisvergunningen. Een simpel vertoon van macht? Angst dat we zijn land belachelijk maken? Of wacht hij op steekpenningen?"⁵

Eigenlijk ging het alleen in Frankrijk anders: daar zagen de prefecten van Auvergne en Picardië de culturele waarde in van onze onderneming en waardeerden zij het als hun *région* daarin een plek zou krijgen.

Tussentijds, dus vóór de serie af was, publiceerden we al diverse hoofdstukken, om het project mede gefinancierd te krijgen. Wat hielp, was de eerste prijs voor portretseries die het India-hoofdstuk ten deel viel bij World Press Photo in 2004. Elisabeth Biondi, fotoredactrice van *The New Yorker* van 1996 tot 2011, was voorzitter van de jury. Geboren in het naoorlogse Duitsland, verhuisde ze in 1968 naar New York. Daar heeft ze sindsdien de meeste tijd gewoond. Zij zei: "As a German, I have always associated bureaucracy with negative connotations. It reminds me of the Hitler regime, with its bureaucratic system that carried out even inhuman orders. The people who worked within this system were *Beamte* (officials), who operated within a strict hierarchy and followed the established order with absolute loyalty." En ze stelde vast: "It was amazing that you could do this project at all – and that you did it. What I particularly appreciate about it is that it is both critical and deeply human, with a subtle yet sharp sense of humor. And I think humor is rare in photography."

Onder de incidentele tentoonstellingen waarmee we al vóór voltooiing instemden, was er een die diende als laatste poging om toegang te krijgen tot één van de twee landen die tot dan toe onvermurwbaar leken. In Vaticaanstad had de dood van de toenmalige paus het veto voor decennia bezegeld. Maar dan was er nog Cuba. Ruim twee jaar lang had Havana op geen enkele aanvraag gereageerd, maar in de herfst van 2007 had de Nederlandse cultureel attaché ter plekke de tentoonstellingsruimte Cencrem weten te regelen, in een voormalig zeventiende-eeuws klooster. Deze expositie wilden we gebruiken om toegang te krijgen tot de Cubaanse autoriteiten en die te verleiden om alsnog hun deuren voor ons te openen.

Eén kant van de tentoonstellingsruimte fungeerde als opslagplek vol versleten meubilair, wat me herinnerde aan de Indiase kantoren die we hadden bezocht. Er stond zowaar ook een bureau. Samen met de Nederlandse diplomate sleepten we enorme bergen papier, dozen, vlaggetjes en andere spullen vanuit de ambassade naar de expositieruimte die we deels omtoverden tot een 'typische' kantoorwand. Ik stelde camera en flitsers op, en tijdens de opening kon iedereen zich laten fotograferen als bureaucaat.

De ambassade zorgde voor een ruime aanvoer van mojitos en binnen de kortste keren waren de meeste gasten fors aangeschoten. Diplomaten gingen op de plaat met hun benen op het bureau en een dampende sigaar in hun mondhoek; groepjes Cubaanse fotografen poseerden in vrolijke omhelzing achter het bureau; obers streken erop neer met volle dienbladen.

⁵ Tinnemans, *Alledaagse macht*, 8.

Publicitair was de tentoonstelling een groot succes, wat leidde tot de gehoopte ontvangst op het ministerie. Daar volgde een uur van volslagen verwarring, vooral doordat het ons slim leek het woord “vrijheid” – in de context van vrijuit kantoren bekijken – uit politieke voorzorg te vermijden. “Maar welke kantoren willen jullie dan fotograferen?” “Dat weten we pas als we ze zien, dus we willen er graag zo veel mogelijk bezoeken.” Spijtig genoeg bracht de tegenpartij het v-woord ten slotte tóch ter tafel en dat betekende het einde van de ontmoeting: “Wij waarderen het zeer dat jullie hier geëxposeerd hebben. En als teken van onze waardering krijgen jullie nu wél antwoord op jullie verzoek. En dat antwoord is: nee.”

Een mars door de instituties

Als er eenmaal toestemming was verkregen, begon, vrij naar de Duitse politieke denker en activist Rudi Dutschke, “de lange mars door de instituties”. De eerste uitdaging bestond eruit te achterhalen waar de bureaucratische instanties zich bevonden. Als we dat duidelijk hadden, gingen we op pad, gewoonlijk voor een week of vijf, van het ene overheidsgebouw naar het andere, met permissies op papier of een persoon die deuren voor ons kon openen, en vaak ook met een tolk.

In elk land bezochten we ontelbare kantoren van ambtenaren in allerlei diensten en op verschillende niveaus: de kleine of grotere wieltjes in een gigantisch staatsapparaat. Steeds vroegen wij ons af: “Weerspiegelt de werkomgeving van de ambtenaren de natie die ze dienen? Is het kantoor een verlengstuk van hun persoonlijkheid en cultuur?”⁶ Landen waar de burgers ontvangen werden aan onpersoonlijke balies vielen dus direct af.

Onze opzet was om de “street-level-bureaucracy” te tonen “zoals de gemiddelde burger in het betreffende land die aantreft als hij er langsgaat voor een vergunning, om een archiefstuk in te zien, belasting te betalen of aangifte te doen bij de politie.”⁷ We kondigden onze bezoeken dan ook niet aan. Will beschreef de aanpak zó: “Al tijdens onze eerste (gezamenlijke) reis, in India, merkten we dat ambtenaren die gefotografeerd worden de neiging hebben om hun werkomgeving te soppen en te boenen als een koninklijk toilet. Om dat te voorkomen, pleegden we telkens een soort overval. We maakten eerst kennis met de hoogste baas in het overheidsgebouw.”⁸ Dan maakten we onze ronde door de kantoren. Op basis van de persoon achter het bureau, de inrichting, de parafernalia, het licht en andere technische en compositorische criteria, besloot ik of persoon en plek geschikt waren voor een foto.

“Dan maakten we onze intenties kenbaar,” vervolgde Will. “Dat deden we door de personen in kwestie met een bliksemanval te verrassen: nog vóórdat de ambtenaar zijn perforator en liniaal in een bureaulade kon opbergen, stapels papier kon fatsoeneren of verplaatsen en portretten van kind of hond te voorschijn kon halen, vroeg de schrijver hem of haar het hemd van het lijf, terwijl de fotograaf zijn statieven

⁶ Ibid, 9.

⁷ Ibid, 13.

⁸ Ibid.

en flitsers opzette en Polaroid-proeven maakte. Door een naadloze overgang van interview naar fotosessie, ontbrak het de geportretteerde simpelweg aan tijd en gelegenheid om in te grijpen in zijn werkomgeving.”

Dat opzetten van camera, statieven en flitser nam het grootste deel in beslag van de één à anderhalf uur die een sessie gewoonlijk duurde. “Die aanpak werkte overal,” aldus Will, “behalve in China. Daar werd vrijwel ieder bezoek ruim tevoren aangekondigd door onze chaperonnes van het *Foreign Affairs Office*. De meeste bureaus zagen er dan ook uit alsof er niet gewerkt wordt in Chinese overheidskantoren. Dat benadert in een aantal gevallen de werkelijkheid trouwens dichter dan het beeld dat de autoriteiten de buitenwereld wensen voor te schotelen: een perfect geoliede staatsmachine, keurig op orde, met onberispelijke, toegewijde ambtenaren. Wel hebben we manhaftig geprobeerd ons te onttrekken aan die regie van boven.”⁹

Onze dagreizen in de Chinese provincie Shandong begonnen standaard in een busje met daarin onszelf en onze spullen, een chauffeur, onze jeugdige vrouwelijke tolk, en onze vleesgeworden toestemming. Onderweg moesten we tot soms wel tien “gidsen” oppikken, de een nog “lokaler” dan de ander, allemaal met de klaarblijkelijke plicht om ons nauwgezet in toom te houden. Eenmaal op de plek van bestemming, belandden we eerst bij de directeur. Will beschrijft hoe die dan van wal stak met “een monoloog vol cijfers en overtreffende trappen over de regio waar we ons bevinden – de grootste visindustrie, de diepste mijn, oneindige tonnen staal en onbevattelijke aantallen vierkante meters hypermoderne kantoorruimte – en wil vervolgens van ons horen hoe verheugd wij zijn dat we in Jining (of waar dan ook in Shandong) ontvangen worden, hoe geweldig China is en hoe de onvolprezen vriendschapsbanden China en Nederland verbinden. Dan loopt het tegen elf uur en wordt het ondernemen van enige activiteit ontraden, want een half uurtje later is het tijd voor de wandeling naar het restaurant waar de lunch plaatsvindt.”

Na zo’n zich eindeloos voortslepende maaltijd met ontelbare toasts, gelardeerd met sloten *rocket fuel* die we probeerden te lozen onder tafel of in plantenbakken, bleek dat er in de tussentijd een kantoor was opgeruimd, geboend en gedweild, klaar voor de foto. “Now you have to photograph this!”, zei onze tolk. Mijn ingetogen protesten over kunstmatigheid werden afgewimpeld: “You have to, or else the director loses face.” Als ik na die fotografische plichtpleging vroeg om andere kantoren, sloeg de verbazing toe: ik had toch het belangrijkste en mooiste net vastgelegd? Wat zou ik nog verder willen fotograferen?

Een enkele keer wist ik me te ontworstelen aan de vele bewakers. Wat nog weleens redding bood was dat men gesprekken nog riskanter leek te vinden dan fotograferen, en zo wist Will de garde soms vast te houden terwijl ik stiekem even kon rondzwerven op zoek naar iets “echts” – tot de onvermijdelijke betrapping. Ook voor schrijver Will was het lastig: “Delegatieleden op de gang corrigeren een ambtenaar, die me vertelt dat ze zes dagen in de week werkt. ‘Vijf!’ klinkt het gebiedend uit de gang en de tolk vertaalt het Chinese zes in het Engelse vijf.”

De blik van de camera

⁹ Ibid.

Over de stilistische kant van *Bureaucraties* schreef de Britse fotograaf Martin Parr: “If rigour is the new watchword for contemporary photography, then Jan Banning and his collaborator, the writer Will Tinnemans, supply it by the bucket load and must be masters of this art.”¹⁰ Deze strenge aanpak ontwikkelde zich tijdens mijn werk in Mozambique. Uiteindelijk werd het een strak typologisch voorbeeld van conceptuele documentaire fotografie, waarbij ik mezelf hooguit minimale ingrepen toestond als het verschuiven van een beker. Aanwijzingen voor de pose gaf ik nooit, behalve het verzoek om in de lens te kijken.

Ik hanteerde zo veel mogelijk een frontaal perspectief, dus recht van voren, met een *deadpan*-esthetiek, dus schijnbaar emotioneel. Samen met het vierkante formaat onderstreepte dit de rigide aard van het bureaucratische systeem, met zijn wetten en regels. Compositorisch oogt alles gestructureerd en ordentelijk. Ik streefde naar maximale symmetrie, anders gezegd: compositorische saaiheid. Qua vorm liet ik me inspireren door Nederlandse schilders als Vermeer en vooral Mondriaan.

Ik fotografeerde vanaf de ooghoogte van de bezoeker, zodat “de blik” van de camera samenviel met die van een cliënt – op het bureau gericht. In elk van de kantoren bevond zich zo’n fysieke barrière tussen de ambtenaar en de kijker — een symbool van de onverzettelijke wet- en regelgeving die tussen de functionaris en de burger in staat. Het vormde een verschaning die de vertegenwoordiger van het systeem scheidde van (en beschermde tegen) de buitenwereld.

Met deze middelen poogde ik, zoals altijd, vorm uit inhoud te destilleren. De Nederlandse fotografierecriticus van *de Volkskrant*, Merel Bem, schreef daarover: “Er zijn fotografen die worstelen met de vorm voor hun werk [...]. Dat is bij de foto’s van Jan Banning nooit het geval. Sta je ervoor, dan vraag je je niet af of het ook anders had gekund, die vorm – dan kun je gewoon meteen met kijken beginnen, omdat het is wat het is. En het is goed. Misschien is dat het resultaat van jarenlang projectmatig werken. Elk onderwerp dat Banning aanpakt, of het nu een dorp in Malawi is, bureaucratie of de aanleg van de Birma-spoorweg – de fotograaf stort zich erin met de passie van een wetenschapper. Hij doet diepgravend onderzoek voordat hij gaat fotograferen, vaak in samenwerking met een journalist. Dat onderzoek is wellicht een verklaring voor het feit dat de vorm rechtstreeks, geconcentreerd en gecontroleerd voortvloeit uit de inhoud.”¹¹

Elementen die me aanzetten tot fotograferen waren bijvoorbeeld de vaak sneue werkplekken, met vooral in India bergen verkreumelend papier. Soms hingen er persoonlijke portretten in plaats van die van presidenten of nationale helden, of verrassende posters en kalenders. Daarnaast waren er soms onambtelijke trofeeën, zoals een naaimachine, klerenhangers, vuilniszakken, een trommel, een heiligenbeeldje of hertengeweien. Sommige objecten leverden onbedoeld commentaar, zoals een plant die Poetins soepele houding op zijn staatsieportret parodieerde, of een bizar ongeluk op het schoolbord van een Liberiaanse politieman. Zulke details trokken mijn aandacht en gaven het bureaucratische landschap een menselijk, soms absurd gezicht.

¹⁰ Martin Parr, voorwoord *Bureaucraties* (Portland, OR: Nazraeli, 2008).

¹¹ Merel Bem, Ultieme waarheidsdocumenten, *de Volkskrant*, 8 mei 2010 (over het project *Troostmeisjes*).

Wat we verder zoal tegenkwamen: knikkebollende en soms snurkende ambtenaren, met name in India en Jemen. Beambten die als Buddha met gekruiste benen op hun bureau naar buiten zaten te staren. Boliviaanse politieagenten die uit armoede konijnen fokten op het kazerneterrein. We troffen opsporingsambtenaren zonder auto of motor die, als zij een misdadiger wilden achterhalen, eerst een voertuig moesten zien te lenen. Er waren Liberiaanse beambten die in arren moede zelf een bureau hadden aangeschaft en die, net als Jemenitische collega's, maandenlang hun uiterst luttele salaris niet ontvingen.

Signalen van corruptie

Zeker buiten Frankrijk en de VS suggereerden attributen in de kantoren – voor zover geen politiebewijsmateriaal – menigmaal ambtelijke omkoopbaarheid. In de hoek van een Boliviaans politiekantoor lag een stapel aardappelen: “Het geschenk van een dankbare klant.” Bij een ambtenaar op het Bureau Rijbewijzen in Kishanganj, India, werden tussen dubbelgevouwen formulieren onder onze ogen bankbiljetten overhandigd – terwijl we wisten dat hier niet betaald zou moeten worden.

Een belastingambtenaar in Smell-No-Taste¹² in Liberia legde ons precies de kneepjes van zijn steekpenningenbeleid uit. En Josephine George-Francis, gouverneur van de Liberiaanse county Montserrado, waarin ook de hoofdstad ligt, vertelde: “De salarissen van het personeel van de gouverneur worden niet of veel te laat uitbetaald. Ze worden verdeeld onder politiemensen en ambtenaren op het ministerie van Binnenlandse Zaken. De corruptie in Monrovia is erger dan kanker.”¹³ Maar wat zou jij doen, vroeg inspecteur Teah Robertson van de Special Investigation Division (in Monrovia): je doet onderzoek naar corruptie en je krijgt tienduizend Liberiaanse dollar aangeboden als je rapporteert dat je niets gevonden hebt.¹⁴ Hij voegde eraan toe dat het hele korps nog negentien maanden salaris te goed had van de jaren onder president Charles Taylor, toen de staatskas was leeggeplunderd.

In het Siberische Tomsk sprak Will met professor Jakov Djoekanov, verbonden aan de gerenommeerde staatsuniversiteit van die stad: “De bureaucratie in Tomsk is incompetent, inflexibel en het ergste van alles: corrupt. We leven in een staat waarin de sleutelposities in handen zijn van de bureaucratie. Er is nauwelijks verschil tussen de Sovjetunie en Rusland, behalve dat we toen collectief bezit hadden en nu oligarchisch eigendom.”¹⁵

Over corruptie schreef Susan Rose-Ackerman dat die ontstaat door zwakke instituties en gebrekkig bestuur, en niet simpelweg door moreel zwakke individuen. Ze kan bloeien waar overheidsfunctionarissen beslissingsruimte hebben, zwakke

¹² De oorsprong van de naam van dit dorp is te vinden in de Tweede Wereldoorlog, toen Monrovia's vliegveld intensief gebruikt werd door de Amerikaanse luchtmacht. De Amerikanen werden prima verzorgd met voedsel, de Liberiaanse werknemers hadden het nakijken. Zij kregen alleen de geur mee.

¹³ Will Tinnemans, *Alledaagse macht* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008), 70.

¹⁴ Idem, 74.

¹⁵ Ibid., 46.

verantwoordingsmechanismen bestaan en de salarissen laag zijn.¹⁶ Toch troffen we ook onder ambtenaren in de diepste misère integer lijkende figuren, die ondanks frustratie en gebrek aan middelen voortploeterden.

De eerder genoemde gouverneur van het Liberiaanse Montserrado, Josephine George-Francis, verhuisde in 1972 op haar negende naar de VS: 26 jaar later keerde ze met een MBA uit Minnesota terug naar haar geboorteland met de stoffelijke resten van haar moeder om die daar te begraven. Ze trof een volledig verwoest land aan, de familiewoning een leeggeroofde ruïne. Toch besloot ze te blijven. Ze ging appelbomen, papaja's en groenten verbouwen, vee houden en kleding ontwerpen. In 2004 accepteerde ze een benoeming tot gouverneur. "Wat ik voor de bevolking van Montserrado doe, betaal ik uit eigen zak. Ik verdien als gouverneur tweeduizend Liberiaanse dollar (€ 33) per maand en dat wordt maar eens in de drie of vier maanden betaald. Het is sowieso een fooi vergeleken bij wat ik uit mijn bedrijven haal."¹⁷ De inrichting van haar overheidskantoor heeft ze zelf gefinancierd.

Maar wat te denken van de relativerende opmerking van de academici Bjerger en Rowe over de openlijk toegegeven corruptie van de geportretteerde verkeersagent major Adolph Dalaney in Liberia: "Is dat werkelijk corrupter dan betalingen voor extra diensten (zoals eersteklas treinreizen of spoedaanvragen voor paspoorten) waarvoor in andere rechtsgebieden kosten worden berekend?"¹⁸

De zegetocht van *Bureaucratics*

Het hele project, inclusief Mozambique, heeft zich over zes jaar uitgestrekt: van 2002 tot 2008. In december 2007 kwamen wij terug van onze laatste bureaucratische queeste, die naar China, en ronden wij de digitalisering en bewerking van de foto's en het schrijven van de teksten af. In die dagen introduceerden de Nederlandse fotografe, fotoboekenverzamelaar en fotografiedocente Corinne Noordenbos¹⁹ en haar collega Bart Sorgedragers het project bij Martin Parr. Deze Britse fotograaf, vooral bekend van zijn satirische, bontgekleurde fotografie van de consumptiecultuur, tevens fotoboekmaker en -verzamelaar, werkte samen met de Amerikaanse uitgeverij Nazraeli aan een boekenreeks, de *Parr/Nazraeli Edition of 10*. Hij kwam in 2008 naar mijn woonplaats Utrecht om de selectie te maken voor het fotoboek *Bureaucratics*: een titel die de uitgever en ik samen vaststelden. Het verscheen in september van dat jaar als nummer 3 in de genoemde reeks. Tezelfdertijd publiceerde de Nederlandse uitgeverij Nieuw Amsterdam het geïllustreerde tekstboek *Alledaagse macht*. In de jaren daarna beleefde het fotoboek vier drukken en raakte *Alledaagse macht* snel uitverkocht.

Al waren de recensies van het fotoboek en de tentoonstelling lovend, bij grote delen

Susan Rose-Ackerman, *Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

¹⁷ Tinnemans, *Alledaagse macht*, 69.

¹⁸ Bagga Bjerger en Mike Rowe, "Public Service Iconography: Desks, Dress, Diploma, and Decor," in *The Palgrave Handbook of the Public Servant*, ed. Helen Sullivan, Helen Dickinson, en Hayley (Cham: Springer International Publishing, 2021), 15.

¹⁹ Voormalig hoofd van de afdeling Fotografie aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst (KABK) in Den Haag.

van de Nederlandse fotografische museale nomenklatuura bestond er aanvankelijk weinig belangstelling voor de tentoonstelling of voor de verwerving van prints. Gelukkig was die er wel bij algemene kunstinstellingen in Nederland en daarbuiten. Nog vóór de afronding van het hele project werden delen van de serie tentoongesteld: in 2006 in The Dorsky Gallery (New York) en op Fotofestival Noorderlicht (Leeuwarden, Nederland), en een jaar later in het al genoemde Cencrem op Cuba en in het Centre Ceramique in Maastricht, Nederland. Vlak voor de boekpublicaties, in mei 2008, werd een selectie van het werk geëxposeerd tijdens het eerste New York Photo Festival.²⁰ We presenteerden boeken en maakten een tentoonstelling van 50 foto's in de Kunsthal in Rotterdam. Al snel stelde ik twee varianten van die tentoonstelling samen: één voor de VS en één voor Europa en andere delen van de wereld. In sommige gevallen liet ik nog een derde reeks ter plekke drukken. Dat gold voor de exposities in Kazachstan, in Argentinië en in Brazilië. Die afdrucken moesten achteraf helaas wel vernietigd worden, om ongenummerde "zwerffoto's" te vermijden die tot onduidelijkheid over de oplage-aantallen van prints zouden kunnen leiden.

De tentoonstellingen bleken veel jongeren aan te trekken. Astri Fremmerlid, destijds directrice van het jonge Perspektivet Museum in het multiculturele, internationaal geörienteerde Tromsø, Noorwegen, zei: "We wilden tentoonstellingen van wereldklasse naar onze regio brengen, om mensen in het noorden een frisse en boeiende culturele ervaring te bieden en tegelijkertijd zinvolle dialogen over actuele thema's te stimuleren. Deze tentoonstellingen werden al snel populair onder een jonger publiek. In mei 2009 presenteerden we *Bureaucratics*, een bijzonder project dat speelt met visuele taal. Het thema bureaucratie roept sterke emoties op bij mensen – vaak negatief en frustrerend – wat de tentoonstelling zowel uiterst relevant als verbindend maakt. *Bureaucratics* opent een bijna oneindige reeks van onderwerpen voor debat: van de foto's zelf tot de omstandigheden in elk land, kwesties rond culturele diversiteit en de taal van macht, dominantie en onderwerping, om er maar een paar te noemen. Het is niet vaak dat bezoekers lachen in een museum, maar bij *Bureaucratics* gebeurde dat wel. Het project is een vorm van absurd theater – ogenschijnlijk humoristisch, maar uiteindelijk pessimistisch en somber."

Ook in andere landen riep het werk sterke reacties op. Tina Keck, mijn Duitse tentoonstellingsagente, schreef over de reacties van curatoren die zij benaderde: "Ik heb tot aan *Bureaucratics*, en ook daarna, nooit meer aan een tentoonstelling meegewerkt die zó enthousiast werd ontvangen en zóveel vertelplezier losmaakte bij de betrokkenen, of het nu curatoren, museumtechnici of suppoosten waren. Bureaucratie is een onderwerp dat iedereen raakt. We krijgen er bijna dagelijks mee te maken, bijna iedereen ergert zich eraan, en iedereen heeft er wel een eigen anekdote over te vertellen."

In Duitsland is de serie negen keer tentoongesteld: "Het project liep hier min of meer vanzelf. Dat komt vast ook doordat Duitsers zichzelf zien als wereldkampioenen in bureaucratie. Alleen zijn de ambtenarenkantoren hier een stuk onpersoonlijker dan die in jouw project. Bureaucraten zitten hier vaak in steriele ruimtes, met hooguit een treurig plantje in een hoek."²¹

²⁰ Geselecteerd door eerder genoemde Martin Parr.

²¹ Uitspraak in een persoonlijk gesprek met Tina Keck.

Het waren niet alleen musea en andere kunstinstellingen die het werk exposeerden. Michael Aicham, zelf ambtenaar, was hoofd van de belastingdienst in Memmingen in Zuid-Duitsland, een kantoor met zo'n 280 werknemers. Op zijn initiatief huurde het plaatselijke belastingkantoor in 2013, met steun van het lokale Abteilung für kulturelle Angelegenheiten, de tentoonstelling: "Ik had het werk in Ulm gezien. En ik dacht dat het eigenlijk een geweldig idee zou zijn om deze tentoonstelling naar het belastingkantoor te brengen. De belastingdienst is bij de burger niet altijd geliefd. Met deze tentoonstelling wilde ik dit gebouw, eigenlijk een soort burcht, openstellen voor het publiek en tonen dat daar gewone mensen werken. De tentoonstelling werd zeer goed ontvangen door de burgers. Ook voor de werknemers vond ik de tentoonstelling belangrijk – net zoals in bedrijven, waar kunst wordt opgehangen om een positieve sfeer te creëren. Onze medewerkers kregen de kans om na te denken over hun eigen rol. Neem bijvoorbeeld het bureau zelf. Dat functioneert feitelijk als bescherming tegen de burger. Het creëert een hiërarchie in de rol van de ambtenaar en de burger. Een gesprek achter het bureau met de burger ervoor heeft altijd iets van een confrontatie. Een bureau werkt afschermend en maakt een imponerende indruk. Ik had niet verwacht dat de tentoonstelling zo goed zou werken. Het mooie aan de beelden is dat ze recht doen aan de mensen, omdat er zeer sensitief te werk is gegaan en de mensen met respect worden benaderd. En met veel humor en ironie."²²

Prints vonden hun weg naar collecties van musea, universiteiten, bedrijven en particulieren in onder meer de VS, Duitsland, Italië en Nederland.²³ In 2011 nam de Amsterdamse Galerie Fontana mijn werk onder haar hoede. Vanaf 2013 werden tientallen foto's opgenomen in de collecties van Amerikaanse musea als het Museum of Fine Arts in Houston en het High Museum of Art in Atlanta. In 2022 kocht het Nederlandse software-bedrijf AFAS de hele serie aan. En ten slotte werd een jaar later een ruime selectie aangekocht door het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam.

Onvoorstelbare reacties

Sinds de eerste presentaties van *Bureaucratics*, ruim twee decennia geleden, zijn er met regelmaat media in diverse landen die het werk "herontdekken" en het – al dan niet legaal – publiceren. De serie wordt gebruikt als studiemateriaal voor studenten, en studenten maken er scripties over, soms in voor mij onleesbare talen. Academici – onder anderen een Deense psychologe, een Britse Public Sector Management-lector, een Duitse sociaaleconomisch historicus en een Amerikaanse en een Colombiaanse antropoloog – schreven er vermakelijke verhandelingen over.²⁴ Daarin las ik uitspraken die ik zelf nooit had bedacht: "While stereotypes of bureaucracy and of public servants may be familiar ones, Banning's volume of images offers an opportunity to consider Herzfeld's assertion that we 'assume that their national bureaucrats have certain

²² Uitspraak in een persoonlijk gesprek met Michael Aicham.

²³ Zie de lijst elders in dit boek.

²⁴ Zie de geselecteerde literatuurlijst.

characteristics that exaggerate the worst traits of ‘national character.’”²⁵

Over de foto van de Jemenitische Alham Abdulwaze Nuzeli, in niqab, schreven de academici Bagga Bjerger en Mike Rowe: “In zekere zin lijkt zij het beeld van de “perfecte” bureaucrate in klassieke zin te belichamen: het volmaakt onpersoonlijke instrument van de staat, zonder zichtbare betrokkenheid of enthousiasme. Zij beschikt daardoor over het vermogen om verzoeken strikt op basis van heldere criteria te beoordelen.” En verder: “Is er iets gevaarlijkers dan een ogenschijnlijk bureaucratisch systeem dat in werkelijkheid het tegenovergestelde van orde is? En het antwoord moet “ja” luiden. Het enige dat nóg gevaarlijker is, is een té efficiënt administratief systeem – huiveringwekkend geïllustreerd door genocides zoals de Holocaust, iets wat alleen mogelijk was binnen zo’n moderne bureaucratie [...]. De morele betrokkenheid van de individuele ambtenaar dreigt te vervagen zodra hij of zij handelt binnen een rationele, bureaucratische orde die afstand schept tussen de ambtenaar en de gevolgen van diens handelen. Informatie is niet neutraal in de handen van een bestuurder. Dossiers verwijzen naar burgers, naar casussen, en naar keuzes over de verdeling van middelen. In een statische pose ontbreekt elk gevoel voor de beslissingen zelf, voor de betekenis van de dossiers, of voor een relatie tot burgers. En ook het publiek komt nauwelijks in beeld.”²⁶

Natuurlijk vond ik het ook interessant om respons uit de betrokken landen te horen. De bekroning van het Indiase hoofdstuk bij World Press Photo leidde tot publicaties in verschillende Indiase media. Navraag bij kennissen in India leerde dat men het in hun omgeving vaak verbijsterend vond dat zulke suffe foto’s een prijs kregen. Ik dacht dat wel te snappen: zelf had ik iets vergelijkbaars gevoeld in Frankrijk, omdat de plekken me vaak enigszins bekend voorkwamen en ik moeite had de visuele kwaliteiten te ontdekken.

Bij de opening van de tentoonstelling in Astana, de hoofdstad van Kazachstan, in februari 2011, schoven bezoekers stevig borrelend langs de wanden met foto’s. De volgende ochtend om 10.00 uur moest ik een presentatie geven. Na de sleppartij van de avond tevoren verwachtte ik weinig publiek. In het presentatiezaaltje stonden pakweg vijftig stoelen. Maar al snel werden die vanwege de grote toeloop weggezet. Vooral tijdens het tonen van de beelden uit Rusland werd er enorm gelachen: de foto’s werden blijkbaar waargenomen als indirecte bespotting van het eigen dictatoriale bestuur. Mijn gedachten gingen uit naar *La Muette de Portici* (de stomme van Portici), de opera die de Belgische Opstand van 1830 tegen Nederland in gang zette. Maar zover is het in Astana niet gekomen.

Bureaucratics revisited

Charlotte Cotton, auteur van het boek *The Photograph as Contemporary Art*, schreef dat een uitstekend moment is om Bureaucratics opnieuw te bekijken en onderzoeken of onze oorspronkelijke bedoelingen nog steeds relevant zijn. “De visuele en tekstuele

²⁵ Bagga Bjerger en Mike Rowe, “Public Service Iconography: Desks, Dress, Diploma, and Decor,” in *The Palgrave Handbook of the Public Servant*, ed. Helen Sullivan, Helen Dickinson, en Hayley (Cham: Springer International Publishing, 2021), 3.

²⁶ Ibid, p. 8.

weergave van staatsinstellingen in acht landen sluit aan bij een historisch verankerd idee van fotografie als instrument van sociaal documentaire werk. Mijn eerste kennismaking met *Bureaucratics* vond plaats in een tijd waarin de fotografie als hedendaagse kunst de betrouwbaarheid van fotografie als waarheidsgetrouw medium ontmantelde. Banning's foto's raakten bij mij een culturele snaar, juist vanwege hun onmiskenbare en enigszins onmodieuze indexicaliteit – hun functie als 'afdruk van de werkelijkheid'. *Dit project was een krachtige herinnering dat fotografie nog steeds bewijs kon leveren van hedendaagse situaties en een technologie was die op magische wijze deuren leek te openen naar geheime en gesloten werelden, zichtbaar gemaakt via een fotografische taxonomie: een visuele ordening en categorisering op basis van gedeelde kenmerken.* Als ik deze foto's nu bekijk, zie ik nog steeds het gewicht van de bureaucratie en de symbolische zwaarte die drukt op de structuren en de mensen die de nationale overheidsdiensten beheren. Als de regelmatige tik van een metronoom, ongeacht regimeverandering, autocratie, burgeroorlog of democratie, zie en voel ik de nobele bedoelingen én de oprukkende kwetsbaarheid van de ambtelijke diensten die Banning en Tinnemans aantreffen.

Ik zie deze foto's van kantoorgebonden bureaucraten als een inventarisatie van een verdwijnende soort, langzaam en onopgemerkt uitstervend. De urgentie om hun specifieke realiteit twee decennia geleden vast te leggen, is nu onmiskenbaar.”²⁷

Eind 2022 kwamen uitgeverij Nazraeli en ik overeen dat ik de resterende exemplaren van *Bureaucratics* zelf zou overnemen en verkopen via mijn website. Twee jaar later waren die allemaal verkocht, maar er bleven bestellingen binnenkomen, en het boek werd tweedehands aangeboden voor bedragen vanaf zo'n € 350, tot soms \$ 2.000. Dit leek me een goede aanleiding om een meer luxe uitgevoerde versie in beperkte oplage te maken, die – in beeld en tekst – niet alleen het project zelf bestrijkt, maar ook poogt de context te duiden en terug te blikken op het project in al zijn facetten.

In deze nieuwe aanpak leek het me ook zinnig om enkele beelden uit Mozambique, de “Mother of all Bureaucratics”, op te nemen, al gaat het hierbij om zwartwit-fotografie. Dat laatste was een belangrijke reden om het buiten de selectie voor de eerdere versies van boek en tentoonstelling te houden, waarin het om het project zelf draaide. Verder voeg ik enkele “installation shots” van tentoonstellingen toe.

Inhoud en stijl van *Bureaucratics*, met de daarin gebruikte strakke vorm, hebben niet alleen diverse fotografen in allerlei landen geïnspireerd: ook ikzelf heb er nog weleens op teruggegrepen. Toen ik tussen 2010 en 2015 werkte aan mijn project *Law & Order*, over strafrecht in vier landen – Colombia, Frankrijk, Oeganda en de VS – wist ik soms de aandrang niet te onderdrukken om mijn Mondriaanse ideaalbeeld nog dichter te benaderen. Inmiddels had ik namelijk een camera waarmee ik het perspectief beter dan eerder kon beheersen.²⁸ Dit nieuwe boek bevat daarvan een paar voorbeelden, mijns inziens te rechtvaardigen omdat ze zowel formeel maar ook inhoudelijk passen bij de stijl van *Bureaucratics*.

²⁷ Charlotte Cotton is onder meer curator bij het Victoria and Albert Museum, de Londense Photographers' Gallery en het Los Angeles County Museum of Art.

²⁸ Fuji GX680-III.

(Snapshot van) een verdwijnende wereld.

Met dit nieuwe boek, *Bureaucraties Revisited*, wil ik uitnodigen om na te denken over de aard van de bureaucratie, de invloed van cultuur op bestuur en de rol van de staat. We mogen aannemen dat er, sinds de foto's werden gemaakt, het nodige is veranderd in het aanzicht van de bureaucratie, in het ene land allicht meer dan in het andere – alleen al doordat automatisering en digitalisering inmiddels hun intrede hebben gedaan.

In het huidige politieke klimaat zou *Bureaucraties* waarschijnlijk amper of niet meer te realiseren zijn. Jemen is ten prooi gevallen aan een verscheurende burgeroorlog. In verschillende andere landen zijn de bestuurlijke teugels flink aangetrokken. Het is moeilijk voorstelbaar dat een kunstenaar en een journalist uit West-Europa nu nog toegang zouden krijgen tot het ambtenarenapparaat in Rusland of China. Zo is dit project dus naast een artistiek document ook een historisch inkijkje geworden in een verdwijnende wereld.

Laat ik tot slot hier enkele mensen bedanken die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming en de verspreiding van dit werk. Allereerst een woord van dank aan mijn in 2014 overleden vriend en reisgenoot Will Tinnemans. Dank zeker ook aan Tim Kos, in 2002 hoofdredacteur van het magazine *IS*, die me meesleepte naar Mozambique op wat toen een gruwelijke opdracht leek. Martin Parr noemde ik al eerder. En erkentelijk ben ik zeker ook Wim van Sinderen, emeritus curator van het Fotomuseum Den Haag, die een groot aantal van de foto's tentoonstelde op mijn *Retrospective* in dat museum in 2018, die een rol speelde bij de aanvullende fotoselectie in 2025 en een eerste versie van deze tekst kritisch las.

Velen in Nederland en daarbuiten hebben ons geholpen bij het binnendringen en rondlopen in de labyrintische wereld van de ambtenarij, bij het tentoonstellen van het werk en met allerlei andere hand-en-spandiensten. Een volledige lijst presenteren is ondoenlijk, maar enkelen moet ik hier zeker noemen: Hans van Blommestein, Bart van den Boom, Jan Donkers, Leo Erken, Harry van Gelder, Tim Kos, Wim Roefs, Laura Starink en Gerrit Jan Wolffensperger. Verder de meelezers Judith Schut en Olaf Tempelman, en de redacteurs Annette Portegies en Wim Willems.

Belangrijk waren ook de organisaties die de reizen, het boek en de tentoonstellingen financieel ondersteunden: Mondriaan Fonds, Stichting Democratie en Media Amsterdam, Stichting Fonds Anna Cornelis Weesp, NCDO Amsterdam en SBKU Utrecht.

Verder gaat mijn dank uit naar de velen die zich geduldig lieten fotograferen en interviewen. Ik hoop dat de naar hen opgestuurde foto's daadwerkelijk zijn aangekomen.

Tina Keck, wier bemiddeling bij veel van de tentoonstellingen cruciaal was, wil ik van harte bedanken; Maartje Wildeman en Marjan Groothuis speelden diverse keren een soortgelijke rol.

Als laatste wil ik Chris Pichler van uitgeverij Nazraeli bedanken, verantwoordelijk voor de vier edities van *Bureaucraties*: ik wens hem veel succes met zijn huidige nevenemplooi als druiven- en olijvenkweker. Voor *Bureaucraties Revisited* leek me zijn

hulp onnodig: ik vertrouw erop dat het boek zijn eigen weg zal vinden.

Jan Banning

Noot bij de captions:

De salarissen (en de omrekening ervan naar euro's), aantallen inwoners en andere kwantitatieve gegevens in de bijschriften en de hoofdstukken hebben betrekking op de periode waarin we het land bezochten.